

ЮРІЙ МИХАЙЛОВИЧ ЖОРНОКУЙ,

доктор юридичних наук, професор,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
кафедра цивільного права та процесу;

 <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,

e-mail: zhornokuy.yu@gmail.com

РИМСЬКЕ ПРАВО ПРО ЮРИДИЧНУ ОСОБУ: PRO ET CONTRA

У поданій до обговорення статті наведено аргументи «за» і «проти» підтримки існування та розвитку конструкції «юридична особа» у вченнях римських юристів. Аналіз цивілістичної доктрини про римське право щодо вчення про юридичну особу дозволив дійти висновку, що хоча римські юристи не напрацювали поняття юридичної особи, однак було запропоновано її основний практичний прояв: напрацьовано поняття правоздатності, що не залежить від фізичної особи, поняття дієздатності й основні типи юридичних осіб, які отримали в подальшому свій розвиток в європейській юриспруденції. Заслугою римського права є обґрунтування юридичного способу, за допомогою якого найрізноманітніші соціальні утворення могли бути введені в цивільний оборот. Наголошено, що ідея розширення кола суб'єктів приватного права за рахунок особливих організацій, союзів громадян належить саме римському приватному праву, проте саме поняття «юридична особа» на цьому етапі історичного розвитку не було сформоване з точки зору матеріального права, а оформилося лише як соціальна категорія, але не як правова.

Ключові слова: юридична особа, корпорація, цивільне право, цивільні відносини, римське право, правоздатність, представництво.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Світова практика не знає іншої юридичної конструкції для визнання центра юридичних інтересів як суб'єкта цивільного права крім конструкції юридичної особи (Довгерт, 2017, с. 123). Необхідність і важливість досліджуваного інституту визначається перш за все тим, що він дозволяє відокремити юридичну особу як утворюваного суб'єкта майнових відносин від тих учасників цивільно-правових зв'язків, які вчинили відповідні дії (створення та державна реєстрація організації). Засновники такої особи мають можливість обмежити свій підприємницький ризик тільки майном, яке вони вважають для себе допустимим для здійснення такої діяльності, за винятком випадків, прямо передбачених законодавством. Практичне значення юридична особа має перш за все для майнових цивільно-правових відносин, однак останнім часом із розвитком суспільства, економічних відносин і цивільно-правового їх забезпечення не менш важливу роль у становленні інституту юридичної особи відіграють і немайнові правові зв'язки (Жорнокуй, Сліпченко, 2019; Жорнокуй, Сліпченко, 2019).

Загальновизнаним у науці цивільного права є те, що юридична особа належить до одного з найскладніших правових феноменів. Це пов'язано не лише з її правовим становищем як учасника цивільного обороту, але і з

внутрішніми (корпоративними) процесами (відносинами), що мають місце в середині самої організації. Для того, щоб зрозуміти сутність і специфіку такого правового явища, як юридична особа, необхідно визначити час його виникнення, суспільну потребу й економічні умови, що цьому сприяли. Багато хто із сучасних фахівців та дослідників як у цивілістичній науці, так і в інших галузях права вбачають певну аналогію між сучасними юридичними особами і корпораціями Стародавнього Риму чи Середніх віків. Очевидно, що не слід ґрунтуватися на цьому, ставити знак рівності між ними, що обережно підтверджує більшість цивілістів, називаючи стародавні корпорації прообразами юридичних осіб.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є з'ясування часових меж зародження та становлення вчень про юридичну особу як самостійного учасника приватноправових відносин. Для досягнення цієї мети обрано часові рамки в межах суспільних відносин у Стародавньому Римі, що дозволило критично проаналізувати аргументи «за» і «проти» щодо визнання за таким соціальним утворенням прав та обов'язків самостійного суб'єкта права, що стало завданням статті.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Сучасний стан розвитку цивілістичної думки щодо напрацьованя римськими юристами категорії «юридична

особа» свідчить про існування трьох підходів. Відповідно до першого римські юристи напруцювали та використовували правову конструкцію, яка була відмінною від громадян Риму та могла брати участь у цивільному обороті того часу (Л. Б. Дорн, А. І. Камінка, О. Є. Харитонов, О. І. Харитонova та ін.), для позначення вказаного суб'єкта застосовувалася інша термінологія. За другим (поміркованим) підходом обстоюється позиція, за якою римським юристам категорія юридичної особи не була відомою, але основні ознаки, що характерні для сучасного її розуміння, такі як правоздатність, майнова відокремленість, можливість брати участь у судових процесах тощо, були напруцювані саме у Стародавньому Римі (А. М. Гужва, А. І. Покровський, М. С. Суворов та ін.). Третя група вчених вважає, що для юриспруденції римського періоду категорія «юридична особа» або її окремі характерні риси не були відомими в тому розумінні, яке ми зараз вкладаємо у зміст відповідних характеристик, а використання окремих конструкцій, таких як «*universitas*», «*corpus*», «*collegia*», «*sodalitia*» тощо, мало на меті показати, що у приватних відносинах майно може існувати без прив'язки до громадянина Рима як суб'єкта прав (Л. Л. Герваген, Д. Д. Грім, Р. Зом та ін.)

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. З'ясування питання про розуміння сутності юридичної особи та можливості її участі в цивільних правовідносинах як самостійного учасника не є можливим без вивчення підвалин виникнення відповідної правової конструкції. Історичний зріз розвитку суспільних і економічних відносин, їх суб'єктний склад та можливість участі конкретних осіб у приватноправових відносинах зумовлює розгляд питання про зародження, існування і розвиток певних організаційних утворень на різних етапах становлення вчень та законодавства про них. Одним із таких утворень, які нині визнаються самостійними учасниками цивільних відносин, є юридичні особи.

Для досягнення поставленої мети наукової статті використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Слід врахувати, що під час побудови знань про складні об'єкти, що розвиваються, застосовуються особливі способи дослідження, якими є історичний, логічний і порівняльний методи пізнання. Вони є необхідними для дослідження категорій «юридична особа» і «корпорація», оскільки використовуються лише там, де так чи інакше об'єкт дослідження простежується в історичному розрізі, через ті чи інші явища або процеси, що відбувалися та відби-

лися на правовідносинах. Зокрема, використання історичного та логічного методів дозволило скласти уявлення про емпіричну історію зародження та розвитку ідеї про юридичну особу як самостійного суб'єкта та виокремлення її характерних ознак у римському праві. При цьому важливим є застереження про доцільність концентрації уваги науковця не лише на самій конструкції «юридична особа», але й на особливостях розвитку суспільних відносин, що були притаманні тому етапу часу, коли мало місце зародження і розвиток відповідного вчення. Логічним є те, що застосування історичного методу наукового пізнання, окресленого рамками Стародавнього Риму, дозволило підсумувати існування двох кардинально протилежних наукових підходів, за якими зародження та розвиток юридичних осіб мали (не мали) місця в цей часовий відрізок.

Порівняльний метод пізнання правової дійсності є невід'ємним елементом методології компаративістських досліджень, що застосовується в цивільному праві. Об'єктом порівняння в цій статті є існуючі наукові підходи до розуміння сутності юридичної особи за часів Стародавнього Риму (як корпорації) та сучасний стан розвитку наукової думки про відповідного суб'єкта цивільного обороту.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. «*Ius*» у буквальному перекладі означає право. Юридична особа в такому ж тлумаченні означає правову особу, особу у праві або те ж саме – суб'єкт права (правовідношення). У цьому сенсі, звичайно, і фізичні особи, і організації є юридичними особами у будь-яких правовідносинах, оскільки, беручи участь в них, вони саме діють як суб'єкти права. Отже, термін «юридична особа», що вживається у чинному законодавстві, не є тотожним за своїм змістом поняттю «суб'єкт права» і становить або технічний прийом позначення певних суб'єктів у цивільних правовідносинах, або являє собою яку-небудь особливу якість цих суб'єктів права у цивільних правовідносинах (Пушкин, 2007, с. 172–173).

Сучасний стан доктринальних і законодавчих підходів до визначення низки правових категорій свідчить про необхідність ревізії не лише деяких нормативних положень, але й перегляду певного спектра наукових досягнень. Повною мірою це стосується такого інституту цивільного права, як «юридична особа». Такий стан справ зумовлений декількома факторами, одним з яких є наявність у правовій дійсності України двох кодифікованих актів, що ґрунтуються на діаметрально різних ученнях про суб'єктів приватноправових

відносин – Цивільний і Господарський кодекси. Так, перший оперує категорією «суб'єкт цивільних правовідносин» (юридичні та фізичні особи), другий – категорією «суб'єкт господарювання» (господарські організації та фізичні особи – підприємці). Як наслідок, різночитання в нормативних актах породило основоположне для права небезпечне явище – вільне застосування норм вказаних нормативних актів у правозастосовній практиці щодо такої категорії, як «юридична особа». І недаремно М. І. Кулагін (2004, с. 248) зазначав, що у цивілістичній доктрині юридична особа традиційно визначалась як учасник товарного обороту. Зараз вона не перестає ним бути, виступаючи водночас учасником організаційних відносин. Навряд чи у цьому випадку її можна називати юридичною особою. Саме тому не випадково, що в багатьох західних дослідженнях порушується проблема персоніфікації іншого утворення – підприємства.

Порівняльний аналіз, особливо застосований в історичній ретроспективі, здатний продемонструвати життєздатність тих чи інших правових інститутів, що опосередковано буде вказувати на їх істинне висвітлення в законі та правозастосовній практиці. Подібна адекватність визначається тут без пояснення причин життєздатності порівнюваного інституту. Зрозуміти, чому певні норми «працюють» («працювали») в інших правових порядках, порівняльний метод не дозволяє, він лише констатує, що склалося. Використання цього методу з метою обґрунтування принципово нових положень права є сумнівним, оскільки аналога для порівняння в цьому випадку не існує (Чалий, 2019, с. 67).

Вбачається необхідним із позицій реалій сьогодення переосмислити вчення про юридичну особу як суб'єкта цивільного права. Лише дослідивши історію появи юридичних осіб, вивчивши різні філософські концепції, ми зможемо детально проаналізувати чинне законодавство і досвід його застосування, щоб знайти правильний підхід до розуміння сутності юридичної особи та запропонувати законодавцю науково обґрунтовані рекомендації, придатні до практичного застосування.

Цивільно-правові об'єднання осіб для спільної діяльності можуть мати різну мету і різний характер, внаслідок чого для цивільного права виникає нелегке завдання знайти для всього цього різноманіття належні форми. І робота над створенням цих форм триває ще з часів римського права, оскільки, як стверджується, зачатки розуміння правової природи юридичної особи ми знаходимо ще у Стародав-

ньому світі у греків і римлян (Козлова, 2003, с. 107). Так, існує думка про те, що зачатки корпоративної форми організації можна віднайти у Стародавній Греції в період правління діадохів (після смерті Олександра Македонського у 323 р. до н.е.), пізніше – у Стародавньому Римі в період імперії. Корпорації того часу, які виникали як невеликі союзи, переважно професійного характеру, мали різну мету, часто незрозумілу сучасним дослідникам (Сох, O'Sullivan, 1988, р. 21).

Однак у цивілістиці існує думка, що римські юристи не допрацювали до поняття юридичної особи. У процесі розвитку муніципального устрою римські юристи стали звертати увагу на те, що іноді майно не належить окремим громадянам, а закріплюється за якоюсь-небудь організацією, тому об'єднання в цілому й окремі його члени виявляються стосовно майнових прав відокремленими (Козлова, 2003, с. 47), проте за делікти своїх представників громада не відповідає, оскільки не може діяти зі «злим умислом» (Покровський, 1998, с. 311). Деякі характерні риси поняття «юридична особа» з'явилися завдяки давньоримським юристам і конструкції римського «*universitas*» («*corpus*» – корпорація).

Вже у римському побуті були відомі суспільні утворення, які мають зовнішню схожість з юридичними особами, як, наприклад, внутрішня організація, майно. Проте ці зовнішні ознаки зовсім не свідчать про те, що такі суспільні утворення вважалися самостійними суб'єктами права. У Стародавньому Римі існували різного роду приватні корпорації (союзи фізичних осіб). Такими є союзи з релігійною метою (*collegia sodalitia*), професійні союзи ремісників (*pistores* – колегії хлібопекарів, *navicularii* – колегії кораблебудівників) тощо. Однак у зовнішніх відносинах такі корпорації як єдність, особливий суб'єкт права не виступали: треті особи мали справу лише з окремими членами. Рівень розвитку цивільного обороту у Стародавньому Римі не вимагав існування особливих суб'єктів права – юридичних осіб.

Поняття особи у римському праві застосовувалося лише до фізичних осіб (Гримм, 1905, с. 36). Щодо різного роду союзів, суспільних утворень, які мали місце у римлян, приватне право не містило загального поняття. Вони не вважалися єдиним суб'єктом, а вважалися множинністю суб'єктів права. Однак поняття союзу зустрічається в публічному праві. Це і сама держава, а також різні корпорації та громади (Герваген, 1888). Так, за твердженням Р. Зома, відповідно до давньоримського права

на основі приватного права управомоченою вважалася окрема фізична особа, а на основі права публічного (*jus sacrum*) вважалася управомоченою лише держава (Зом, 1908, с. 32).

Юридичні особи в Римі великого значення не мали. Із цим згодні більшість дослідників римського права, але не всі. Зокрема, зазначається, що римське право не знало розподілу правоздатних суб'єктів на осіб фізичних і не фізичних (юридичних). Всі правоздатні суб'єкти охоплювалися одним поняттям – «особа» (*persona*). Для потреб практики було достатньо констатувати, що певні колективи (міста, колегії) функціонують так само, як окремі люди (Дювернуа, 1895, с. 242–243)¹. Термін «*persona*» використовується в римських юридичних текстах для позначення суб'єкта права, оскільки саме слово «*homo*» (людина), як правило, використовується для позначення раба. Інакше кажучи, *persona* позначає вільну особистість. Вживання ж аналогічного російськомовного слова, яке означало у латинській мові театральну маску, вказує на абстрактність цього поняття. Мається на увазі не «конкретна людина», а та, яка може брати участь у цивільному обороті від свого імені, «під своєю маскою», а не від чужого імені, що у подальшому в юридичній науці дало підстави прирівняти цей термін до сучасного поняття «суб'єкт права». Разом із тим помилково було б стверджувати, що термін «*persona*» у римському праві означав те ж саме, що в сучасному розумінні становить зміст категорії «фізична особа» (Гужва, 2019, с. 102–103).

¹ М. Л. Дювернуа (1898) звертав увагу, що римські цивілісти не поділяли правоздатних суб'єктів, осіб, на дві категорії – фізичних і нефізичних, які по-іншому мають назву юридичних, фіктивних, надуманих. Це пояснювалося, поперше, недостатнім розвитком майнових відносин, учасниками яких були переважно люди, а не союзи. По-друге, поняття особистості уявлялося римським філософам достатньо відокремленим від окремої людини (наприклад, повністю вольодатний раб не визнавався в римському суспільстві правоздатним). Римські юристи застосовували термін особа для позначення абстрактного суб'єкта, який був правоздатним і мав права. Особа або суб'єкт прав – це юридична абстракція, переробка живого явища, чи то людина, чи союз людей. Римське право пов'язувало поняття правоздатна особа із живою людиною і так же легко розривало цей зв'язок, прирівнюючи людину до категорії речей або надаючи особистий характер володінню там, де володільцем не можна було назвати конкретного індивіда.

За твердженням А. М. Гужви (2019), весь спектр майнових відносин був доступний колегіям, що дозволило вченому зробити висновок про майнову дієздатність, яка реалізовувалася через представників колегій. Ученим також звертається увага на здатність колегій мати внутрішню організацію, що було реалізовано через використання словосполучення «*corpus habere*», де «*corpus*»² означає ні що інше, як «корпоративна організація», «корпорація» (саме із цим терміном пов'язується корпоративна побудова колегій). Однією з найважливіших ознак римських колегій як *юридичних осіб* є відокремленість майна колегії від її членів³. Характерною для стародавніх римських колегій була і здатність виступати позивачем і відповідачем у суді⁴. Вказані аргументи дозволили А. М. Гужві (2019) підсумувати, що наявність наведених прав, які належали колегії, свідчить про існування в них атрибутів сучасної юридичної особи.

Однак цілої низки, здавалося б, однозначних висновків із визнання цивільної правоздатності юридичної особи римські юристи не зробили. Ці висновки ускладнювалися також відсутністю в римському праві інституту прямого представництва, який полегшив би розуміння участі юридичних осіб в цивільному обороті за посередництва фізичних осіб, і поглядами юристів на роль волі в обґрунтуванні приватноправових відносин. Тому ще класичним юристам уявлялося спірним питання про те, чи може юридична особа бути суб'єктом володіння, *possessio* (D.41.2.1.22; D.41.2.2.2). Тому вони не визнавали відповідальність юридичних осіб за шкоду, заподіяну деліктами їх представників (Новицкий и др., 2000,

² Терміни «*corpus*» і «*universitas*» набувають значення абстрактної організації не у класичний період римського права, а вже в юстиніанівський, що може свідчити про зміну уяви про правову природу об'єднань в історії римського права.

³ Ф. К. фон Савіні (2012, с. 161) називає найважливішим предметом власності колегій земельні ділянки. Земельна власність корпорації могла використовуватись як для досягнення мети корпорації шляхом здачі в оренду, так і для досягнення мети її окремих членів. Могло мати місце також спільне використання, коли окремі особи платили збір (робили внески) у касу корпорації.

⁴ Із цією метою колегіями могли призначатися представники (*actor*), а у випадку смерті всіх членів колегії, крім одного, той, хто залишився живим, міг вести процес, але не від свого імені, а від імені колегії.

с. 97–98). Як наслідок, за твердженням О. С. Йоффе (2003, с. 53), у працях римських юристів ідея юридичної особи не отримала й історично не могла отримати хоча б якогось розвитку.

Сама ідея про юридичну особу як засіб юридичної техніки для введення в оборот майна, відокремленого від майна фізичних осіб, що її складають, була висловлена римським правом чітко. Однак юридичні особи в Римі не були юридичними особами в сучасному розумінні. Основна відмінність юридичних осіб римського періоду від сучасних полягає в тому, що спільне майно корпорацій розглядалось як майно, належне кожному з її учасників у певній частині, або ж як майно, належне одному з учасників, який веде справи об'єднання та відповідає перед його членами. Юридична особа в римському праві пояснювалася за допомогою спільної часткової власності. Функція відокремлення майна від учасників корпорації була реалізована лише частково, оскільки режим спільної часткової власності членів корпорації на майно такої корпорації не забезпечував учасникам відокремленої від корпорації майнової відповідальності¹. Оскільки інститут юридичної особи хоча й виник у Стародавньому Римі, проте не був достатньо розроблений, також не існувало самого терміна «юридична особа» (Зозуляк, 2017, с. 17).

Сама юридична особа вперше була визнана лише правом імператорського Риму. Саме у період імперії остаточно утвердилася думка, що громада – це суб'єкт права, який є відокремленим та відмінним від її членів. У розвитку цивільного обороту настав момент, коли корпорація (союз осіб, *universitas*) стала визнаватися самостійною, відмінною від членів єдністю, прирівняною у приватноправовій сфері до фізичної особи (*persona*). Настав момент, коли права й обов'язки виникли в об'єднання (корпорації) як цілого, коли вони перестали бути правами й обов'язками учасника об'єднання. В епоху принципату за союзами починають визнавати правоздатність, союз стає схожим на особу. Першочергово союзи були наділені процесуальною правоздатністю, що вже свідчило про розвиток їх юридичної особистості. Потім за союзами стали визнавати право власності на майно, утворене із внесків його чле-

¹ Першим чітким виразом ідеї юридичної особи було правове становище, яким Римська держава, включаючи міські общини (муніципії) до свого складу та наділяючи їх мешканців римським громадянством, надавала їм самоуправління та самостійність (Кравчук, 2005, с. 23).

нів. І, нарешті, з часом зміна у складі учасників (членів) перестає впливати на відносини союзу з третіми особами. Проте слід зауважити, що це не була ще юридична особа в сучасному розумінні цього інституту.

Хоча в джерелах римського права не міститься термін «юридична особа», для позначення такого роду суб'єктів використовувалися такі вирази, як «*corpus habere*», «*collegium*», «*universitas*» або «*municipium*» та низка інших (Герваген, 1888, с. 12). Найбільш загальні назви, що вживали римляни, були «*universitas*», «*corpus*», звідки реципіюване у сучасні мови слово «корпорація» (*corporatio*) (Дорн, 1881, с. 126). Причому римські юристи досить часто використовували термін «*universitas*» у широкому сенсі для позначення взагалі всіх союзів, які визнавалися юридичною особою.

Колегії республіканського Риму становили свого роду прототипи сучасних юридичних осіб з усіма характерними для них атрибутами. Колегії ремісників Стародавнього Риму можна назвати першим досвідом в організації підприємницьких товариств. І хоча римська правова думка не напрацювала конструкцію юридичної особи, слід упевнено стверджувати, що римське право запропонувало певні моделі об'єднань із корпоративною побудовою, які стали прообразом сучасних компаній (Гужва, 2019, с. 115).

Приватні корпорації визнавалися процесуально правоздатними. Саме необхідність визнання за об'єднаннями осіб права на позов (тобто можливості бути учасником цивільних процесуальних відносин) і викликала необхідність визнання за певними об'єднання процесуальної правосуб'єктності (Новицкий и др., 2000, с. 115). Не слід, однак, вважати, що таке визнання ідеї юридичної особи в цивільному процесі відразу забезпечило її матеріально-правовий розвиток. Незважаючи на те, що у подальшому муніципії стали діяти через *actores* не лише у цивільному процесі, але й під час укладення правочинів, питання про юридичні наслідки таких правочинів для муніципій довго залишалися невідомими.

Ідея юридичної особи як самостійного суб'єкта цивільного права становить найбільшу заслугу римського права, хоча в самому Римі така форма союзої організації напрацьовувалася досить повільно (Покровский, 1998, с. 307). Юридичні особи в римському праві не досягли повного розвитку, поряд із цим у римському праві не лише було сформульовано ідею юридичної особи, а й надано їй основне практичне втілення: були вироблені поняття правоздатності, незалежно від імені

фізичної особи, прийоми штучної дієздатності й навіть основні типи юридичних осіб (корпорації та установи) (Покровський, 2004, с. 37). Також зауважується, що римському праву були відомі переважно організації та сформовані на договірних засадах групи за участю фізичних осіб, на відміну від сучасних господарських товариств з їх розмаїтим складом учасників (Вінник, 2003, с. 84).

Щодо поняття «юридична особа», то воно в римському праві так і не отримало завершеного оформлення, незважаючи на фактичне відмежування різного роду об'єднань від фізичних осіб. Однак буде помилкою вважати, що у римському праві взагалі відсутньою була уява про осіб, які відрізнялися від фізичних осіб. Римське право знало достатньо багато об'єднань, товариств, союзів, які за своїми ознаками були схожі із сучасними юридичними особами. У романістиці не заперечується, що римське право напрацювало основні ознаки юридичної особи, які закріплені як у законодавчих актах, так і в доктрині, а також запропонувало певні «моделі» юридичних осіб, які стали основою для сучасних організаційно-правових форм юридичних осіб¹.

Більш категоричну позицію займають учені, які вказують, що вперше чітко ідея про те, що крім фізичних осіб суб'єктами права можуть бути також організації, була висловлена у римському праві, де зазначалося, що в деяких випадках носіями прав і обов'язків можуть бути не лише фізичні особи, але і їх об'єднання, корпорації тощо. Із часом фізичним особам стали протиставляти осіб юридичних як ще один тип суб'єктів права. Вже в Законах XII таблиць згадувалися різного роду корпорації, колегії релігійного характеру, які мали можливість бути власниками певного майна². Римські правники звертали увагу на

те, що іноді майно належить не окремим громадянам, а їх об'єднанням. Хоча деякі з характеристик цієї правової категорії не були ще чітко визначені. Однак головна ідея цього інституту – визнання правоздатності за організацією, відокремленою від правоздатності фізичних осіб, які входили до її складу, – була визначена чітко (Харитонов, Харитонova, 2016, с. 172).

Головні положення римського права щодо юридичних осіб приватного права постають таким чином: 1) корпорації у сфері приватного права можуть розглядатись як особи фізичні (Д.50.16.16); 2) юридичне існування корпорації не припиняється і не порушується при виході з неї декількох учасників (Д.3.4.7.2); 3) майно корпорації відокремлене від майна її членів і належить їй як особливому суб'єкту (Д.3.4.1.1; Д.3.4.9); 4) корпорація та її члени мають різні права й обов'язки і не відповідають за зобов'язаннями один одного (Д.3.4.7.1); 5) корпорація вступає у правовідносини через уповноважених фізичних осіб (Д.3.4.1.3; Д.3.4.2.3) (Харитонов, Харитонova, 2016, с. 173).

На думку М. С. Суворова (2000, с. 30–32, 46–47), римська держава, міста, союзи, церковні громади мали права і володіли майном перш ніж юриспруденція поставила їх у становище приватних осіб для сфери майнових відносин. При цьому жодної, існуючої лише в уяві, фікції особи не вимагалось, щоб знайти суб'єкта цих відносин союзів. Для позначення юридичних осіб у римському праві використовувалися терміни «*universitas*», «*corpus*», «*corpus habere*», які зазвичай застосовували не лише щодо союзів осіб, але й до збірних речей (військо, народ, корабель тощо). Тим самим різні об'єднання самостійних істот підводилися під категорію узагальнюючих речей і вважалися не умовною уявою, а дійсними тілами.

Інший видатний учений-цивіліст А. І. Камінка (1902, с. 398, 413–414) вважав, що фігура юридичної особи була зрозуміло напрацьована в римському праві як закінчена і струнка у своїй простоті конструкція. На думку вченого, до нас не дійшло багато дрібних аспектів цього вчення, а фактично саме явище колективної правоздатності було розвинуте в Римі значно більше, ніж про це свідчать джерела, що відомі нам. В епоху рецепції римського права рівень юридичного розуміння був порівняно низьким, тому конструкція юридичної особи, як і багато інших, виявилася недоступною. Юристи не могли засвоїти її так, щоб з успіхом скористатися для подальшого розвитку. Середньовічні глосатори не могли повністю зрозуміти і послідовно провести принцип римської корпорації, що союз (*universitas*) як

¹ Одними з таких об'єднань були колегії, які, на думку А. М. Гужви (2019, с. 101), стали прототипом сучасних компаній.

² Хоча на протипагу вказаному звертається увага, що управління майном, наданим храмам і колегіям (оренда землі, ремонт будівель тощо), знаходилося у віданні державних посадових осіб. Нарешті, колегії жреців не могли самі набувати майно і брати участь у зобов'язаннях, тобто не мали істотних прав, завдяки яким союз визнавався суб'єктом цивільного права. Речі, присвячені божеству, виключалися із цивільного обороту, тому належність йому цієї речі скоріше заперечувала людське право на неї, ніж набувала характеру панування власника над належною йому річчю (Козлова, 2003, с. 50).

єдиний суб'єкт права – це особа, яка є повністю самостійною щодо сукупності членів, які становлять її склад. Дійсний недолік теорії глосаторів полягав у тому, що вона змішувала два різні за сутністю явища: сукупність як єдність і сукупність як зібрана разом чисельність різних осіб за відсутності єдності.

Необхідно зауважити, що саме категорія права власності юридичних осіб мала місце на існування, але стосовно лише до окремої людини. Римське право вважало юридичних осіб як об'єднання окремих громадян із відповідним об'єднанням часток унесеного майна. Оскільки власність позиціонувалася лише як категорія, яку можна застосувати тільки до окремої людини – фізичної особи, а не конкретно до певної організації, можна зробити висновок, що юридичні особи в римському праві не виступали як суб'єкти майнових відносин, тому на цьому етапі власність залишалася належністю приватних осіб.

Передумови виникнення і формування основних рис правового регулювання корпорацій сформувалися ще у Стародавньому Римі. У середні віки економічна та правова уява про корпорації наблизилися до сучасного підходу до їх правової регламентації. Зародження ж корпорацій має витоком якщо не часи римського права, то, як мінімум, період Середньовіччя¹.

Однак на деякий час повернемося до реальій сьогодення. Якщо підтримати думку про те, що поняття «юридична особа» та її ознаки були напрацьовані римськими юристами, то виникає питання: яким чином їх праці реципіювані до сучасного законодавства? Відпо-

відь на це питання можна віднайти у твердженні про напрацювання тогочасними юристами окремих елементів (наприклад, правоздатність, здатність мати відокремлене майно тощо), які характеризували певне соціальне та/або економічне утворення – соціальну організацію. Проте якщо прискіпливо вивчити праці фахівців-романістів, стає зрозуміло, що вся дискусія триває навколо визнання/невизнання *корпорації* як певного об'єднання осіб та/або майна, утворенням відмінним від осіб фізичних – громадян Риму, а не будь-яких фізичних осіб як людей.

Проте чи відоме сучасному українському правнику поняття корпорації? Відповідну термінологію вживають, коли говорять про об'єднання підприємств (ст. 120 ГК України), певні правові відносини – корпоративні правовідносини, які вживаються сучасники дослідниками як належне, тощо. Проте цивільне законодавство оперує поняттям «юридична особа».

Широке використання поняття «корпорація» у правовій реальності переважно означає не стільки правове, скільки соціальне явище, тому що корпорація – це соціальна організація, тобто об'єднання індивідів в одне ціле для спільної праці. Отже, крім фіксації економічних і політичних реальій різних епох, поняття корпорації має високий рівень соціологічності, оскільки висвітлює певні форми зв'язків людей, що виникли в процесі суспільного виробництва. Саме з корпорацій почалося формування уяви про юридичну особу. Проте, на нашу думку, це різні правові явища.

Вважаємо, що поняття «юридична особа» є більш широким, ніж категорія «корпорація», як наслідок, кожна корпорація – це юридична особа, але не кожна юридична особа є корпорацією. Одним із варіантів дотримання традицій, відомих романо-германській правовій сім'ї, і продовження використання конструкції юридичної особи є доцільність закріплення в ЦК України лише існування корпоративних правовідносин у межах *конкретних* організаційно-правових форм юридичних осіб (наприклад, підприємницьких товариств). Вважаємо за доцільне побудувати систему законодавства про юридичні особи, ґрунтуючись на дворівневій моделі, яка передбачила б розвиток загальних положень ЦК України про юридичні особи у спеціальному законодавстві про кожну їх організаційно-правову форму, перелік яких має бути вичерпним. При цьому слід під час відповідних змін законодавства врахувати класифікацію

¹ Безспірною серед учених є думка, що складні різновиди корпорацій з'явилися вперше в Нідерландах, що пов'язувалося зі стрімким розвитком у цій країні в кінці XVI ст. промисловості і торгівлі. Для порівняння процес адаптації корпоративних форм у Німеччині проходив настільки повільно, що лише в середині XIX ст. вони отримали свій розвиток і законодавче закріплення. Акценти у правовому регулюванні корпоративних відносин були зміщені на встановлення правил формування статутного капіталу, визначення в законодавчому порядку вимог до змісту статуту, його публікації, ведення звітності, її публічності, а також положень про компетенцію правління, а в подальшому і загальних зборів учасників. У другій половині XIX ст. дозвільний порядок створення корпорацій в Німеччині відмінили, що призвело до швидкого зростання їх кількості (Спасибо-Фатеева, 1998. С. 13, 15).

юридичних осіб на організації з корпоративною та унітарною будовою¹.

Підсумком дискусії щодо існування категорії «юридична особа» в межах відносин, що забезпечувалися положеннями римського права, є теза видатного вченого-цивіліста В. Б. Ельяшевича (1910, с. 449), який підсумував, що юридичні особи в римському праві не досягли повного розквіту. Однак геніальний за своєю простотою винахід римських юристів – створення штучного суб'єкта права там, де можливості індивідуума були обмежені, – виявився досить ефективним способом для досягнення найрізноманітніших цілей.

ВИСНОВКИ. Проведений аналіз цивілістичної доктрини про римське право щодо вчення про юридичну особу в контексті порівняння із сучасним розумінням сутності такого учасника цивільних відносин дозволив дійти висновку, що хоча римські юристи не напрацювали поняття юридичної особи, проте було запропоноване її основний практичний

прояв: напрацьовано поняття правоздатності, що не залежить від фізичної особи, поняття дієздатності та основні типи юридичних осіб, які отримали в подальшому свій розвиток в європейській юриспруденції (корпорації та установи). Заслугою римського права є обґрунтування юридичного способу, за допомогою якого найрізноманітніші соціальні утворення могли бути введені в цивільний оборот.

Незважаючи на те, що саме поняття «юридична особа» не було визначене римськими античними юристами, а його сутність ними прямо не вивчалась, ідея розширення кола суб'єктів приватного права за рахунок особливих організацій, союзів громадян належить саме римському приватному праву. Можна вважати, що саме поняття «юридична особа» на цьому етапі історичного розвитку не було сформоване з точки зору матеріального права, а оформилося лише як соціальна категорія, але не як правова.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Вінник О. М. Публічні та приватні інтереси в господарських товариствах: проблеми правового забезпечення. Київ : Атіка, 2003. 352 с.
2. Герваген Л. Л. Развитие учения о юридическом лице. СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1888. 91 с.
3. Гримм Д. Д. Конспект лекций по догме римского права. СПб. : Изд. студентов IV курса СПб. ун-та, 1905. 380 с.
4. Гужва А. Н. Древнеримские коллегии как прототип современных юридических лиц // Очерки права компаний : сб. ст. / отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева. Харьков : ЭКУС, 2019. С. 101–115.
5. Довгерт А. С. На шляху до системи юридичних осіб в Україні // Спогади про Людину, Вченого. Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко) / за заг. ред. Р. О. Стефанчука. Київ : АртЕк, 2017. С. 114–124.
6. Дорн Л. Б. Догма римского права. СПб. : Печ. М. Алисова и А. Григорьева, 1881. 602 с.
7. Дювернуа Н. Л. Из курса лекций по русскому гражданскому праву: введение и часть общая (учение о лицах). 2-е изд. СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1895. 547 с.
8. Дювернуа Н. Л. Чтения по гражданскому праву. Том 1. Введение и часть общая. Выпуск 1. 3-е изд. СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1898. 320 с.
9. Ельяшевич В. Б. Юридическое лицо, его происхождение и функции в римском частном праве. СПб. : Типография Шредера, 1910. 488 с.
10. Жорнокуй Ю. М., Слипченко С. А. Личные неимущественные права юридического лица // Очерки права компаний : сб. ст. / отв. ред. И. В. Спасибо-Фатеева. Харьков : ЭКУС, 2019. С. 128–149.
11. Жорнокуй Ю. М., Слипченко С. О. Особисті немайнові права у національній доктрині цивільного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 105–119. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2019-01-105>.
12. Зозуляк О. Непідприємницькі юридичні особи як суб'єкти цивільного права: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2017. 432 с.
13. Зом Р. Институции: учебник истории и системы римского гражданского права : в 2 вып. / пер. с нем. Г. А. Барковского, 1908. СПб. : Н. К. Мартынов, 1908. Вып. 1. 659 с.
14. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / редкол.: А. Л. Маковский, О. Ю. Шилохвост. 2-е изд., испр. М. : Статут, 2003. 782 с.

¹ Більш детально див.: Жорнокуй Ю. М. Проблематика влияния англо-американских подходов на конструкцию юридического лица в романо-германской правовой семье // Субъекты гражданского права и реформа системы юридических лиц : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 50-летию юбилею доктора юридических наук, профессора Карагусова Фархада Сергеевича (г. Алматы, 28 июня 2021 г.) / отв. ред. С. П. Мороз. Алматы, 2021. С. 117–129.

15. Каминка А. И. Акционерные компании: юридическое исследование. Том 1. СПб. : Типо-лит. А. Е. Ландау, 1902. 512 с.
16. Козлова Н. В. Понятие и сущность юридического лица. Очерк истории и теории : учеб. пособие. М. : Статут, 2003. 318 с.
17. Кравчук В. М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики. Київ : Істина, 2005. 720 с.
18. Кулагин М. И. Избранные труды по акционерному и торговому праву. 2-е изд., испр. М. : Статут, 2004. 363 с.
19. Покровский И. А. История римского права / вступ. ст., пер. с лат., научн. ред. и коммент. Л. Д. Рудокваса. СПб. : Летний Сад, 1998. 560 с.
20. Покровский И. А. История римского права / науч. ред. В. С. Ем. М. : Статут, 2004. 540 с.
21. Пушкин А. А. Избранные труды. Харьков : Эспада, 2007. 480 с.
22. Римское частное право : учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Юриспруденция, 2000. 448 с.
23. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права : в 8 т. / пер. с нем. Г. Жигулина ; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. М. : Статут ; Одесса : Центр исследования права им. Савиньи, 2012. Т. 2. 573 с.
24. Спасибо-Фатеева И. В. Акционерные общества: корпоративные правоотношения. Харьков : Право, 1998. 256 с.
25. Суворов Н. С. Об юридических лицах по римскому праву. М. : Статут, 2000. 299 с.
26. Харитонов Е. О., Харитонов О. И. Концептуальне підґрунтя корпоративного права ЄС. *Право і суспільство*. 2016. Вип. 3. С. 171–183.
27. Чалий Ю. І. Справедливість як метод цивілістики. *Форум права*. 2019. № 4. С. 66–74. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.3403558>.
28. Cox A. W., O'Sullivan N. *The Corporate State: Corporatism and the state tradition in Western Europe*. Aldershot, Hants, England : Edward Elgar ; Brookfield, Vt, USA : Gower Pub. Co., 1988. 226 p.

Надійшла до редакції: 19.08.2022

Прийнята до опублікування: 28.08.2022

REFERENCES

1. Chalyi, Yu. I. (2019). Justice as a method of civil jurisprudence. *Forum of Law*, 4, 66-74. <http://doi.org/10.5281/zenodo.3403558>.
2. Cox, A. W., & O'Sullivan, N. (1988). *The Corporate State: Corporatism and the state tradition in Western Europe*. Edward Elgar; Gower Pub. Co.
3. Dorn, L. B. (1881). *Roman law dogma*. Print by M. Alisov and A. Grigoriev.
4. Dovhert, A. S. (2017). On the way to the system of legal entities in Ukraine. In R. O. Stefanchuk (Ed.), *Memories of a Man, a Scientist. Civilian-epoch (to the 85th anniversary of the birthday of Academician Yaroslavna Mykolaivna Shevchenko)* (pp. 114-124). ArtEk.
5. Dyuvernuia, N. L. (1895). *From the course of lectures on Russian civil law: an introduction and a general part (the doctrine of persons)*. 2nd ed. Typo-lithography by A. E. Landau.
6. Dyuvernuia, N. L. (1898). *Readings in civil law. Volume 1. Introduction and general part. Issue 1*. 3rd ed. M. M. Stasyulevich printing house.
7. Elyashevich, V. B. (1910). *Legal entity, its origin and functions in Roman private law*. Schroeder Typography.
8. Gervagen, L. L. (1888). *Development of the doctrine of the legal entity*. I. N. Skorokhodov printing house.
9. Grimm, D. D. (1905). *Lecture notes on the dogma of Roman law*. Ed. 4th year students of St. Petersburg University.
10. Guzhva, A. N. (2019). Ancient Roman colleges as a prototype of modern legal entities. In I. V. Spasibo-Feteeva (Ed.), *Essays on the law of companies* (pp. 101-115). EKUS.
11. Ioffe, O. S. (2003). *Selected works on civil law. From the history of civil thought. Civil law. Criticism of the theory of "economic law"* (A. L. Makovskii & O. Yu. Shylokhvost, Eds). 2nd ed. Statute.
12. Kaminka, A. I. (1902). *Joint stock companies: a legal study. Volume 1*. Typo-lithography by A. E. Landau.
13. Kharytonov, Ye. O., & Kharytonova, O. I. (2016). Conceptual basis of EU corporate law. *Law and Society*, 3, 171-183.
14. Kozlova, N. v. (2003). *The concept and essence of a legal entity. Outline of history and theory*. Statute.
15. Kravchuk, V. M. (2005). *Corporate law. Scientific and practical commentary on legislation and judicial practice*. Truth.

16. Kulagin, M. I. (2004). *Selected Works on Company and Commercial Law*. 2nd ed. Statute.
17. Novitskii, I. B., & Pereterskii, I. S. (Eds.). (2000). *Roman private law*. Jurisprudence.
18. Pokrovskii, I. A. (1998). *History of Roman law* (L. A. Rudokvas, Ed.). Summer Garden.
19. Pokrovskii, I. A. (2004). *History of Roman law* (V. S. Em, Ed.). Statute.
20. Pushkin, A. A. (2007). *Selected writings*. Espada.
21. Savini, F. K. (2012). *The system of modern Roman law* (Vol. 2) (O. Kutateladze & V. Zubar, Eds; G. Zhygulin, Transl.). Statute.
22. Spasibo-Fateeva, I. V. (1998). *Joint stock companies: corporate legal relations*. Right.
23. Suvorov, N. S. (2000). *About legal entities under Roman law*. Statute.
24. Vinnyk, O. M. (2003). *Public and private interests in economic companies: problems of legal support*. Atika.
25. Zhornokui, Yu. M., & Slipchenko, S. A. (2019). Personal non-property rights of a legal entity. In I. V. Spasibo-Fateeva (Ed.), *Essays on the law of companies* (pp. 128-149). EKUS.
26. Zhornokui, Yu. M., & Slipchenko, S. O. (2019). Personal non-property rights in the national doctrine of civil law. *Law of Ukraine*, 1, 105-119. <https://doi.org/10.33498/louu-2019-01-105>.
27. Zom, R. (1908). *Institutions: A Textbook on the History and Systems of Roman Civil Law* (Iss. 1) (G. A. Barkovskii, Transl.). N. K. Martynov.
28. Zozuliak, O. (2017). *Non-entrepreneurial legal entities as subjects of civil law: theoretical and practical aspects*. Textbooks and manuals.

Received the editorial office: 19 August 2022

Accepted for publication: 28 August 2022

ЮРИЙ МИХАЙЛОВИЧ ЖОРНОКУЙ,

*доктор юридических наук, профессор,
Харьковский национальный университет внутренних дел,
кафедра гражданского права и процесса;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com*

РИМСКОЕ ПРАВО О ЮРИДИЧЕСКОМ ЛИЦЕ: PRO ET CONTRA

В поданной на обсуждение статье приведены аргументы «за» и «против» поддержки существования и развития конструкции «юридическое лицо» в учениях римских юристов. Анализ цивилистической доктрины о римском праве по поводу учения о юридическом лице позволил прийти к выводу, что хотя римские юристы не наработали понятие юридического лица, однако было предложено его основное практическое проявление: наработанный понятия правоспособности, не зависящей от физического лица, понятие дееспособности и основные типы юридических лиц, получивших в дальнейшем свое развитие в европейской юриспруденции. Заслугой римского права является обоснование юридического способа, посредством которого самые разные социальные образования могли быть введены в гражданский оборот. Отмечено, что идея расширения круга субъектов частного права за счет особых организаций, союзов граждан принадлежит именно римскому частному праву, однако само понятие «юридическое лицо» на этом этапе исторического развития не было сформировано с точки зрения материального права, а оформилось только как социальная категория, но не как правовая.

Ключевые слова: *юридическое лицо, корпорация, гражданское право, гражданские отношения, римское право, правоспособность, представительство.*

YURIY MYKHAILOVYCH ZHORNOKUI,

*Doctor of Law, Professor,
Kharkiv National University of Internal Affairs,
Department of Civil Law and Procedure;
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9669-6062>,
e-mail: zhornokuy.ym@gmail.com*

ROMAN LAW ON LEGAL PERSONALITY: PRO ET CONTRA

The article is devoted to the study and comparison of the teachings of Roman lawyers regarding the emergence and understanding of the essence of a legal entity as a certain organization of people, as well as providing arguments “for” and “against” its existence as an independent participant in private relations. Attention is drawn to the fact that the current state of the development of civilist thought regarding the development of the category “legal entity” by

Roman lawyers indicates the existence of three approaches: 1) Roman lawyers developed and used a legal structure that was different from the citizens of Rome and could participate in the civil turnover of that time; 2) the category of legal entity was not known to Roman lawyers, but the main features characterised to its modern understanding (legal capacity, property separation, the possibility to participate in legal proceedings, etc.) were developed precisely in Ancient Rome; 3) for the jurisprudence of the Roman period, the category “legal entity” or its individual characteristics were not known in the sense that are now attached to the content of the relevant characteristics, but the use of individual constructions, such as “universitas”, “corpus”, “collegia”, “sodalitia”, etc., was intended to show that in private relations, property can exist without being tied to a Roman citizen as a subject of rights.

The analysis of the civil law doctrine of Roman law regarding the doctrine of a legal entity in the context of comparison with the modern understanding of the essence of such a participant in civil relations led to the conclusion that although Roman lawyers did not develop the concept of a legal entity, they proposed its main practical manifestation: the concept of legal capacity, which does not depend on an individual, the concept of legal capacity and the main types of legal entities that were further developed in European jurisprudence (corporations and institutions). The merit of Roman law is the substantiation of the legal way by which a variety of social entities could be introduced into civil turnover.

It is emphasized that although the concept of “legal entity” was not defined by the Roman ancient lawyers, and its essence was not directly studied by them, the idea of expanding the circle of subjects of private law at the expense of special organizations, unions of citizens belongs to the Roman private law. It can be assumed that the very concept of “legal entity” at this stage of historical development was not formed from the point of view of substantive law, but was formed only as a social category, but not as a legal one.

Key words: *legal entity, corporation, civil law, civil relations, Roman law, legal capacity, representation.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Жорнокуй Ю. М. Римське право про юридичну особу: pro et contra. *Право і безпека*. 2022. № 3 (86). С. 81–91. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.07>.

Citation (APA): Zhornokui, Yu. M. (2022). Roman Law on legal personality: pro et contra. *Law and Safety*, 3(86), 81–91. <https://doi.org/10.32631/pb.2022.3.07>.